

ДЪРЖАВАТА И РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА В АБСОЛЮТИСТКА РУСИЯ ПРЕЗ XVIII В.

*(Секуларизация на църковната поземлена собственост:
реформата на императрица Екатерина II от 1764 г.)*

Аркадий Ив. Комисаренко

В историята на Русия православната църква има значително място. Нейният хилядолетен юбилей беше отбелязан като събитие, събиращо в себе си различни аспекти на сложния исторически път, изминат от руската православна църква. Приемането от княз Владимир Киевски в 988 г. на християнството в неговата източна, византийска форма, способствувало за приобщаването на Русия към многовековната антична традиция, съхранена на Изток и развиваща се във Византийската империя въз основа на синтез между античното и християнското начало. Голямо въздействие за развитието на културата на древноруската държава — Киевска Русия — оказала България, откъдето в Русия през X в. пристигнала християнска литература на славянски език, която не се нуждаела от превод. Руската писменост, архитектура и живопис изпитали мощно въздействие от страна на византийската и българската културна традиция, приемайки от тях невиджана преди духовна сила, красота, поетичност и естетическо величие. В същото време църквата, освещавайки създаващите се в Русия феодални порядки, почти през цялата си хилядолетна история се явявала и част от държавния организъм. Пак тогава, през XVII и първата половина на XVIII в., в стадия на абсолютизма, се усилвали противоречията между светската и духовната власт заради големите поземлени имоти на последната. Системата на абсолютизма не можела да допусне запазването на значителни поземлени богатства на духовенството, даващи му икономическа мощ и влияние. Секуларизацията и църковните имоти, т. е. предаването им в ръцете на държавата или на отделни лица, имала пряка връзка с реформационното движение, насочено в крайна сметка към отслабването на традиционните феодални отношения в Русия. В европейската история това е един от съществените признаци на постепенното разпадане на феодалните структури.

В страните, в които преминала вълната на реформацията, посредством секуларизацията бил нанесен силен удар на икономическите и политическите позиции на феодалната църква (в Швеция — 1523—1527 г., в Англия — 30—40-те г. на XVI в., в редица германски държави — през 1526 г., в Норвегия и Дания — 1536—1537 г.). Буржоазните революции в

Нидерландия (края на XVI в.) и във Франция (1789—1794 г.) също наложили секуларизация на поземлената собственост и друго имущество на църквата.

За икономическата мощ на духовенството в Русия може да се съди по следните факти. През 30-те години на XVI в. манастирите и другите църковни владетели притежавали 1/3 от всички земи в държавата¹. В последната третина на XVII в. те владеели 116 461 селски домакинства от 162 447, намиращи се в ръцете на светски и духовни феодали². Руската православна църква не само владеела грамадни вотчини, но и претендирала за хегемония в политическата област. В течение на повече от век и половина — от началото на XVI в. (дейността на Йосиф Волоцки) до средата на XVII в. (патриаршеството на Никон) не преставала борбата на светската власт против опитите на църковните дейци да утвърдят своето първенство в държавната система на Русия. С развитието на абсолютизма били сломени политическите амбиции на духовниците, а самата църковна организация се превърнала в съставен елемент на правителствения апарат (създаването на Духовната колегия — Синода през 1721 г.). От края на XV в. не преставали опитите на светската власт да осъществи в процеса на централизация и бюрокрация на държавата секуларизация на поземлената собственост на феодалното духовенство (съборът от 1503 г. и Стоглавият събор от 1551 г.). Тези опити били неуспешни поради постоянните отстъпки и компромиси с църковниците, дължащи се на страховете от разширяващите се еретически движения, свързани в много случаи с антикрепостнически настроения в различни райони на страната.

Първите оценки на секуларизационната политика на абсолютизма са дадени още през XVIII в. от княз М. М. Щербатов. Темата, представлявала интерес и за руските историци от XIX в., не загубила своята актуалност и през XX в. Внимание ѝ отделят и някои учени от Западна Европа и САЩ³.

Източниковата база за тази тема е изключително разнообразна. На първо място са публикуваните в многотомника „Полное собрание законов Российской империи“⁴ документи. Те дават информация за направленията във вътрешната политика, за устройството и компетенцията на висшите и централни органи на властта по въпросите за управлението и контрола на църковната администрация. Голям брой документи се съдържат и в „Описанието на документите и делата, пазени в архива на Св. Синод“⁵. От значение са и мемоарните източници. Важно място принадлежи на „Записките“ на императрица Екатерина II. Въпреки своята крайна тенденциозност те позволяват да се разкрие същността на охранителната идеология на управляващите кръгове на абсолютистка Русия през втората половина на XVIII в., виждащи в секуларизацията един от начините да се отслаби антикрепостническият натиск на селяните. Изключително важни

са публикуваните документи по делото на митрополита — противник на секуларизацията — Арсений Мацевич⁶.

Значителна част от източниците са непубликувани материали, извлечени от централните фондове и местните учреждения на Русия, намиращи се в архивите в Москва и СанктПетербург. В РГАДА (Российский государственный архив древних актов) са използвани фондовете на Сената и сенатските учреждения, Комисията на подполковник Я. Дурново, документите от канцеларията на генерал-лейтенант М. Я. Волков, на Комисията за църковни (духовни) имения, на Канцеларията на синодалното икономическо управление, документи от различни манастири — Йосифо-Волоколамския, Московски Новоспаски, Суздалски Спасо-Евтимиев, Новгородски Юриев и др. От значение са и отчетите на различни държавни чиновници като статс-секретаря на императрица Екатерина II Г. Н. Теплов за подготовката на документите за законовото оформяне на секуларизационните мероприятия, както и за потъпкването на съпротивата на духовенството срещу тези мерки. От материалите от Руския исторически архив (СанктПетербург) могат да бъдат отделени фондовете на Канцеларията на Синода и Канцеларията на обер-прокурора на Синода⁷.

Желаейки да постави под контрола на държавата владенията и доходите на духовенството, правителството на Петър I в края на първата четвърт на XVIII в. си поставило за цел да ограничи броя на манастирите и техния състав (указите от 31 януари 1724 г. и от 25 април 1724 г.)⁸. Приемниците на Петър I, често стигнали до престола с помощта на гвардията, повече се нуждаели от поддръжката на духовенството и затова не отишли така далече като него. Освен това през XVIII в. православното духовенство заемало важно място в социалната структура на Русия. Въпреки последователно провеждания курс на секуларизация на поземлената собственост на духовенството абсолютистският режим не можел да се откаже от идеологическите функции на църквата и се стремял да я поддържа и използва духовния и материалния потенциал на нейната организация. Православната църква осигурявала своеобразна „социална защита“ на излезли в оставка офицери, създавала училища и т. н. Към края на управлението си император Петър I установил щатове на монасите и разходите на епархиалните архиерейски домове (епархиалните управления). Във връзка с това капитанът от гвардията Баскаков определил сумите за изхранване на монасите в редица московски манастири (Чудов, Новодевичи, Вознесенски), както следва: „за изхранване“ на монаси във всеки от тях годишно се отделяли 20,5 р. На 31 януари 1731 г. с указ Кабинетът на министрите фиксирал сумата, която трябвало да получават живеещите в манастирите военни в оставка, а именно — две трети от оклада на служещите в московския гарнизон⁹. През януари 1736 г. била създадена специална колегия за управлението на църковните вотчини. Оглавил я генерал-лейтенант М. Я.

Волков. През 1740 г. правителството на императрица Ана Ивановна определило разходите на Новгородската епархиална администрация. Митрополитът получавал 1500 р. и известно количество зърно. Пет хиляди рубли се отделяли за заплати на монаси и служителите в епархията, 7591 р. за семинариите, 1413 р. за домовете за сираци, 647 р. за болници, поддържани от църквата и т. н., всичко 16 670 р. и 38 1/4 коп.¹⁰ Въпреки това трябва да се отбележи, че освен посоченото практически нищо не било направено за кодифициране на щата на многочислените архиерейски домове и манастири в цялата империя. Така държавата не можела да определи размера на разходите за нуждите им. Действащата тогава към Синода Канцелария за синодално управление всячески се отклонявала от тази задача. През април 1738 г. колегията по икономия на ген. М. Я. Волков била предадена към Сената. Две години по-рано канцеларията за синодално управление се трансформирала в споменатата по-горе колегия. Въпреки своята намеса сенаторите не успели да съберат дори минимум сведения за щата на манастирите и финансовите загуби от тях. От страна на ген. М. Я. Волков пристигнал отговор, че ведомостите на колегията са изгорели в пожар от 29 май 1737 г.¹¹ Даже 16 години по-късно, през януари 1654 г., Св. Синод съобщил на Сената, че числеността на монасите в империята е изключително невъзможно да се определи, а и няма с какво¹². Разходите на държавата по издръжката на 26 архиерейски дома и 947 манастира към началото на 60-те години на XVIII в. по наши разчети съставлявали 254 885 р. и 66 2/3 коп. От тази сума 177 000 р. (около 70%) отивали в полза на манастирите. В тях живеели и 1358 военни в оставка (в това число двама подполковници, 24-ма майори, 72-ма капитани, 72-ма поручици, 154-има подпоручици и прапоршчици, 1034 унтер-офицери, капрала и редници). За тях правителството ежегодно отделяло по 12 464 р. и значително количество зърно¹³.

През 1758 г. сред управляващите кръгове се обсъждала идеята да се учредят в страната „инвалидни домове“ по подобие на Франция. Предлагало се те да се създават към манастирите, т. е. домове за инвалиди от войската, покровителствувани от църквата. Обер-прокурорът на Синода княз А. Козловски предлагал за тази цел да се отделят 200 000 р. годишно. Духовенството активно поддържало този проект, надявайки се да се избави от значителния брой болни и осакатени войници, пребиваващи в манастирите, който значително се повишил в годините на Седемгодишната война. При реализация на този проект издръжката им изцяло лягала върху държавния бюджет. По разчетите на архитект Дмитрий Ухтомски строителството на такива „инвалидни домове“ в Москва, Казан и др. градове би струвало около 1 млн. 400 хил. р.¹⁴ Правителството не могло да отдели такава голяма сума поради отежнения от военни разходи бюджет. Освен това хазната търпяла и немалки загуби от издръжката, отпускана на

манастирите без поземлени имения. Те получавали пари и зърно на стойност около 65 360 р. годишно (по наши разчети).

Всички приведени по-горе данни убедително свидетелствуват за това, че издръжката на духовните учреждения и манастирите към началото на 60-те години на XVIII в. станала изключително тежка за държавата. Така по данни на сенатска ведомост от 1 759 г. държавните разходи по поддръжка на духовната администрация възлизали на 547 349 р. и 66 2/3 коп. В същото време постъпленията във вид на „духовни пари“ били 532 000 р., т. е. съществувал дефицит на стойност 42,3 хил. р.¹⁵ Абсолютистката държава нямала изгода от съществуването на църквата като едър земевладелец не само защото трябвало да се съобразява с икономически силен съперник, но се налагало и фактически да се връща на духовенството значителна част от бюджетните доходи.

На предпазливата политика, провеждана от наследниците на Петър I, край сложило управлението на императрица Елисавета Петровна. На 30 септември 1757 г. тя направила решителната стъпка, обявявайки в Конференцията при височайшия двор въвеждането в духовните имения на „обер-офицерско управление“¹⁶. Тогава се пристъпило към следващата фаза на реформата — учредяването на специална организация за ръководство на манастирските стопанства. Разглеждането на въпроса за възстановяване на Колегията за управление на църковните имоти (Колегията по икономия) се затегнало поради бюрократични спънки до края на 1761 г. Всички тези мероприятия се явили като основа на политиката на правителството на император Петър III. От 16 до 19 февруари 1762 г. правителството приело решение за секуларизация на църковните вотчини, въвело паричния оброк за селяните и постановило да се предадат на последните за ползуване обработваните от тях земи в църковните имения. На 17 април 1762 г. била утвърдена инструкция за офицерите-управители на секуларизираните вотчини¹⁷. По това време Петър III бил свален от престола. В резултат от поредния дворцов преврат се възцарила Екатерина II (28 юни 1762 г.). Желаяйки да получи подкрепата на духовенството, на 12 август 1762 г. императрицата обявила връщането на всички вотчини на духовенството и ликвидирането на колегията, занимаваща се със стопанисването им¹⁸. Но скоро станало ясно, че пълното връщане към миналото било невъзможно: сменяла се само тактиката, но не и целта. На 27 ноември 1762 г. по предложение на бившия обер-прокурор на Синода Я. П. Шаховски, статс-секретаря Г. Н. Теплов и митрополит Д. М. Сеченов била създадена Комисия за духовните (църковни) имения. В рамките на този орган се разработвали най-важните документи на реформата. На 12 май 1763 г. отново била възстановена Колегията по икономия, на която се възлагало непосредственото провеждане на политиката на правителството по отношение на църковните владения¹⁹.

Доколкото можем да съдим по запазилите се източници, идеята за създаване на специална комисия от духовни и светски лица за разработване на програма за секуларизация принадлежи на бившия обер-прокурор на Синода княз Я. П. Шаховски. Фактически обаче неин действителен ръководител станал статс-секретарят Г. Н. Теплов. От обширното делопроизводство на това учреждение трябва да отделим преди всичко инструкцията, съставена от Теплов. Нейният пространен преамбюл трябвало да внуши мисълта за „добродетелния стремеж“ на императрицата да води народа по „истинския път към просвещение“ и да „въдвори у поданиците си страх Божи и подчинение към своята власт“. Главното в този документ е обявяване на началото на изработване на повсеместни описи на имуществата на духовните корпорации и въвеждането на административна опека във владенията на църквата²⁰.

Към началото на 1764 г. в Колегията по икономия от Комисията за духовните имения постъпили 1442 описи, изпратени от вотчините, от офицери, натоварени с описването на църковното имущество там. Те се концентрирали в Сметната експедиция на колегията и се проверявали от директора ѝ — колежкия съветник А. Поздняков. От това можем да направим заключение, че въпреки извършването на масови описи, в момента на въвеждането на секуларизационните мероприятия през февруари 1764 г. правителството не разполагало с пълна и сигурна информация за размерите и състоянието на църковните вотчини. В Материалите на Колегията по икономия се съдържат споменатите „офицерски“ описи (в общ обем не по-малко от 280 000 листа), колекция грамоти, дадени в различно време на манастирите, значителен по обем комплекс от финансови документи. Те могат да бъдат база за моделиране на манастирските бюджети и за установяване степента на въвличане на манастирското стопанство в стоково-пазарните отношения. Заедно с това изследвачът е длъжен да отчита вероятността от тяхната непълнота поради укриване от много архимандрити на реалните доходи на манастирските братства. По този въпрос например през лятото на 1763 г. възникнал конфликт между Колегията по икономия и Московската синодална кантора. Синодалните чиновници поощрявали подобни действия на манастирските власти. Намесвайки се в конфликта, императрица Екатерина II обявила присъда по адрес на крутишкия митрополит Амвросий, член на Московската синодална кантора²¹. В цялостен вид документите свидетелствуват, че въпреки личното участие на императрицата в споровете, явното и скритото недоволство на църковните йерарси от секуларизационния курс на абсолютистското правителство затормозявало действията на светските власти (особено по въпросите на стопанското разследване на вотчините). Ако разгледаме степента на репрезентативност на дадените финансови ведомости, намиращи се във фонда на Колегията по икономия, трябва да я признаем за

достатъчно висока. От отчета на президента на Колегията по икономия княз Б. А. Куракин, представен в Сената на 12 май 1764 г., виждаме, че колежният апарат е успял да състави списък на вотчините, съвпадащ с реалното им число до 95%. От него става ясно, че вместо очакваните постъпления от 940 758 р. от църковните имения били събрани само 612 677 р.²² По този начин изследвачът е в правото си да заключи, че Колегията по икономия като инструмент в ръцете на държавата не била достатъчно ефективна при събирането на феодалната рента.

Общите контури на предстоящата реформа били очертани в пространен документ — „Мнение за манастирските села“, подготвен в Комисията за църковните имения (вероятен автор — Г. Н. Теплов)²³.

Авторът изказвал убеждение в нецелесъобразността на запазването в държавата на духовната собственост и владенето на селяни от църквата, показвал вредата от манастирското и архийерейското управление на вотчините, „хищническата“ загуба на доходи в духовното стопанство. От всичко това по мнението на автора неизбежно произтичала необходимостта от секуларизация на духовните вотчини. В резултат от такава реформа „целият народ“ (селяните — А. К.) ще бъде управляван „порядъчно“ и доходите, досега разхищавани, ще отидат за нуждите на духовенството и за удовлетворяване на общодържавни нужди. Преминавайки към разясняване на принципите, върху които трябва да бъде организирано управлението на предаваните в държавни ръце духовни вотчини, авторът предлагал да се назначават за управители („опекун“ по неговата терминология) светски лица, които за своите заслуги са отличени от императрицата. Той имал предвид дворяни, отличени с ордена „Св. Андрей Първозвани“²⁴. В документа подробно са обосновани финансовите изгоди за държавата от проектираните реформи. Що се отнася до щата на духовните учреждения, по мнението на автора числеността на монасите трябва да бъде намалена при съкращаване броя на манастирите до 192. Не попадащите в това число манастири подлежали на пълно ликвидиране, като се предлагало сградите да се използват за различни църковни нужди, а най-старите „да се предадат на огън“. Предвиждало се съкращение и на числеността на епархиите (от 29 на 14, без да се смятат в Украйна и Прибалтика)²⁵. Главните идеи на този проект залегнали в основата на законите, оформящи секуларизационната реформа.

Към началото на 1764 г. проектът за реформи бил окончателно подготвен в Комисията за църковните имения и на 13 януари бил изложен в доклад, изпратен на Екатерина II. Комисията съобщавала за „съчинените“ от нея щатове за манастирите и архийерейските домове (епархиалните управления) и предлагала облагането на селяните в техните имения с оброк в размер от 1 р. и 50 к. на всеки мъж. Комисията предлагала да се съкрати броят на манастирите до 226 и на монасите от 10—12 хил. до 4208 души.

Предлагало се също епархиите и манастирите да се разделят на три „класа“ (1. клас — 3 епархии и 15 манастира; 2. клас — 8 епархии и 41 манастира; 3. клас — 15 епархии и 100 манастира; отделяли се 2 викарийства — Олонецко и Севско, а три манастира — Александро-Невски, Чудов и Троице-Сергиевски — щели да се ползват с особен статут). От общия годишен доход 1 366 299 р. за административни „щатни“ разходи били предназначени 694 780 р. и 52 к. Докладът на комисията бил одобрен от императрицата, която на 26 февруари 1764 г. изпратила писмо до Сената, съобщавайки за одобрението си. В същия ден последвали височайш указ на Колегията по икономия и манифест, обявяващ секуларизацията на духовните владения и населяващите ги селяни²⁶. Отнемайки земята и селяните от духовенството, правителството ги предавало във владение на държавно учреждение — Колегията по икономия. В изпълнение на манифеста, пак тогава, на 26 февруари 1764 г., Сенатът със специален указ променял размера на паричния оброк, практикуван от 1762 г. в църковните имения. В ръцете на държавата преминали 85 млн. деситини земя, 910 866 селяни (мъже), над 1,5 млн. р. годишен доход. Прави впечатление обстоятелството, че правителството даже в средата на 1764 г. нямало точни данни за новите манастирски щатове въпреки старанието си да ограничи броя на монасите. В тези условия Комисията за църковните имения предложила на Екатерина II проект за манастирското устройство, който допускал съществуването само на 161 манастира с ограничен брой монаси. През 1786—1788 г. секуларизацията била проведена в Украйна и Новгород-Северската епархия.

Реакцията на духовенството на тези действия не можело да не бъде негативна. Още в началото на 30-те години на XVIII в. духовните власти направили опит да възразят на смисъла на действията на абсолютистското правителство по въпроса за църковната поземлена собственост (жалбата на Теофан Прокопович от 11 ноември 1731 г.)²⁷. През 40-те години по авторитетното свидетелство на обер-прокурора на Синода княз Я. П. Шаховски духовниците, членове на Синода, си присвоявали правата безконтролно да се разпореждат с паричните доходи, което влизало в разрез с плановете на върховната власт²⁸.

С най-рязка критика към правителствената политика излязъл ростовският митрополит Арсений Мацевич (1697—1771 г.). Още през юни 1742 г. той обвинил Колегията по икономия в „своеволие“, което се заключавало в изпращането в манастири на офицери и войници в оставка. На два пъти през 1753 г. (8 март и 4 юли) А. Мацевич се обръщал с писма към императрица Елисавета Петровна, умолявайки я да не предприема нищо във вреда на църковната собственост. Действията на правителството на Петър III, обявило секуларизацията на църковните земи и селяни, и първите мероприятия на Екатерина II в това направление, предизвикали ярост-

та на ростовския митрополит. През 1763 г. в Ростов Велики по инициатива на Арсений била проведена „седмица на православието“, в хода на която били анатемосани всички, които посягали на църковните имения²⁹. На 6 март 1763 г. Арсений подал в Синода протест против светския контрол в сферата на духовната собственост, заплашвайки императрица Екатерина II и членовете на Комисията за духовните (църковни) имения с отлъчване от църквата за посегателство върху нейните владения³⁰. Правителствената постановка за секуларизацията била характеризирана като „несходна със словото и закона Божи“. На 15 март 1763 г. Арсений написал второ писмо до Синода с протест срещу изпращането на офицери в църковните вотчини за описи на манастирското имущество. Тази акция той нарекъл „светотатство“. Скоро митрополит Арсений бил арестуван и изпратен в Москва, където в присъствието на самата Екатерина II бил разпитан, а съдбата му решена. В разговор с граф А. П. Бестужев-Рюмин (бивш канцлер на империята) императрицата заявила, „... че и за не толкова важни дела са сечени преосвещени глави“³¹.

Митрополит Арсений бил предаден след това на съда на Синода под председателството на новгородския архийерей Дмитрий (Сеченов), поддръжник на правителството. Съдиите обвинили Арсений в оскърбление на императрицата и в злоумишлено и превратно тълкуване на църковните и държавните закони. На 7 април 1763 г. съдът постановил лишаването му от архийерейски сан и изпращането му на заточение в „далечен манастир“. Екатерина II потвърдила това решение, освобождавайки Арсений от граждански съд само „поради човеколюбие“³².

Изпадналият в немилост митрополит бил заточен в северния Николаевски Карелски манастир. Заточението не смирило, а още повече ожесточило Арсений. Критикувайки правителството от крайни клерикално-консервативни позиции, той наричал секуларизационната реформа от 1764 г. „грабителство“ и заявявал, че правителственият курс по отношение на православното духовенство е по-лош от „басурмански“, „че това, което правят в Русия, и при турците го няма, че дори турците подпомагат своите мечети“. Той обвинявал Екатерина II в узурпиране на властта. Тъй като не я смятал за „природна“ руска императрица, бившият ростовски митрополит признавал царски права само на нейния син Павел Петрович и на Иван Антонович, държан под арест в гр. Холмогори, в Архангелгородската губерния. С тях Арсений свързвал своите планове за връщане на поземлената собственост и селяните на руската православна църква, както и за „изгонването на турците от Гърция“³³.

Ново правителствено разследване през лятото и есента на 1767 г. потвърдило обвиненията срещу Арсений за осъждане на Екатерина II за секуларизацията и за отричането на нейните права над руския престол. Екатерина II и генерал-прокурор А. А. Вяземски намерили Арсений за

виновен и го осъдили на лишаване от монашеско звание (разстригване) и на затвор под името „Андрей Врал“ (името измислила самата императрица). Арсений бил изпратен с доживотна присъда в Ревелската крепост в Естландия³⁴. Отведен бил там през пролетта на 1768 г. Бившият ростовски митрополит попаднал в положение на пълна изолация от света — охранявали го войни-естонци, които не знаели руски език. Храната му се давала през малко прозорче в кошница, завързана на въже, не му позволявали и разходки на чист въздух. Тежките условия в затвора сломили здравето на Арсений и в края на февруари 1772 г., четири години след разстригването, той умрял. От свещеника, който го изповядал преди смъртта, била взета под страх от смъртно наказание клетва за мълчание³⁵.

Секуларизационната реформа не можела да бъде спряна от опозицията на А. Мацевич и неговите поддръжници (търговеца Смолин, архимандрита на Угличкия Покровски манастир Генадий, тоболския митрополит П. Конюскевич, архимандрита на Новоторжския Боголюбски манастир Теофилакт, костромския епископ Дамаскин), които, както и Арсений, са подложени на правителствени преследвания³⁶. Що се отнася до позициите на дворянството, с най-голяма пълнота били изразени от Т. И. Клингщет — член на Свободното Икономическо общество, заемал важни постове в държавния апарат. Проектът на Т. И. Клингщет, подготвен през 1765—1766 г., наред с критиката на секуларизацията (главния недостатък авторът на проекта виждал в отслабването на вотчинната власт в бившите църковни имения), съдържал ред предложения. Повечето от тях се свеждали до идеи за засилване на крепостната зависимост на селяните, увеличаване на ангарията, разширяване на феодалните права над селяните, забрана да се занимават с участие в търгове и др. Клингщет настоявал секуларизираните имения да се предадат в ръцете на дворянството.

Продажбата на манастирските вотчини на светски лица трябвало да осигури големи финансови изгоди за хазната. За това настоявал Клингщет. Според неговия план формално за собственици на имения трябвало да се обявяват крупни светски земевладелци, които да дават под аренда малки участъци от своите вотчини. Тази аренда трябвало да бъде наследствена и по този начин арендуемите участъци трябвало да се превърнат в „имения с наследствен оброк“. Последният трябвало да се плаща ежегодно и в точно установен срок, при което се предвиждало и увеличаването му с повишаване на производството. Особено важно било за Клингщет наследственото предаване на арендуемите имения. Възможността да се закрепят към имението и децата на арендатора, смятал авторът на проекта, ще застави последния да води стопанството си разумно. Характерно е, че авторът никъде не говори за правата на селяните. Смисълът на неговите разсъждения не остава съмнение в това, че права за селяните не се предвиждат. За тях се препоръчва да се подчиняват на властите и на своите

нови владетели, да изпълняват ангарията и да създават „държавно изобилие“. Клингшмет малко се притеснявал от факта, очевиден за управляващите кръгове в Русия, че ангарийната система довела до икономически застой на манастирското стопанство. В условията на значителен ръст на социалните противоречия в страната абсолютизмът не можел да приеме подобни идеи. Наистина някои предложения от проекта (за надзора на селяните) получили развитие в политиката на царизма по-късно, при създаване на икономическото управление в 1770 г. и реформата за държавните селяни от 30-те години на XIX в.³⁷

Секуларизационната реформа несъмнено била изгодна за селяните от бившите манастирски и архийерейски имения. Те получили значително количество земя, отменена била ангарията и въведен паричен оброк, и главното — преминаване от лично зависимо състояние в положение на един от разрядите на държавните селяни. Едновременно с предаването на вотчините правителствени чиновници въвели режим на дребнава опека, регламентация, съпровождани с масови злоупотреби и стесняване на стопанската инициатива. Глухото недоволство на селяните по места прераснало във вълнения. Особено активни били действията на селяните във вятските и средноволжските икономически вотчини през периода 1764—1778 г. Едва през март 1778 г. след влизането на армейски части вълненията се прекратили³⁸. По този начин крепостническите черти на секуларизационната реформа от 1764 г. стимулирали антифеодалната борба в бившите църковни имения.

Приведеният по-горе фактологически материал позволява да се направят следните заключения. В историята на средновековна Русия ролята на собствеността на духовенството върху земята и селяните била твърде нееднозначна. В ранните етапи на развитие на феодалните отношения разширяването на собственическите права на църквата съдействувало на общото укрепване на феодалния строй. Но въплъщавайки най-консервативните и закостенели черти на феодалната икономика, вотчинното стопанство на духовенството станало съществено препятствие в преодоляването в Европа през XVI в. на кризата в традиционните феодални отношения, предизвикана от новите буржоазни методи на стопанско развитие. Това предизвикало секуларизационни мероприятия в редица европейски държави (Англия, Швеция, Норвегия, Дания и др.).

В икономическата и социалната структура на Русия в края на XV и XVI в. още не се наблюдават буржоазни елементи, но развитието на светските феодални институции било затруднено от наличието на грамадни по площ имения на духовенството, недостъпни за държавната юрисдикция. Нарастването на еретическите движения и социални конфликти тласкало самодържавието към съюз с воинствувашите църковници, заставяло го

да не използва крайни секуларизационни лозунги и да отстъпва на имуществените претенции на духовните феодали.

Консерватизмът при воденето на стопанството в именията на църквата, утвърждаван от векове, довел до това, че към средата на XVIII в. разширяването и окрупняването на владенията не водели до повишаване на доходите. Все по-ясни ставали признаците на кризата при този начин на производство — ниски добиви, дефицит, липса на условия не само за разширено, но нерядко и за просто възпроизводство. В тежко положение се намирили и селяните в църковните имения. Те изпитвали остър недостатък от земя, както и увеличаване степента на експлоатация посредством нови феодални повинности. Духовните собственици, опитвайки се да се приспособят към новите условия, увеличили в средата на XVIII в. размера на паричната рента, прибавяйки към нея предишната ангария и натуралния оброк. Но тези мерки не представлявали кардинална промяна и разчупване на крепостническите отношения. Нерядко те се свеждали до извън-икономическа принуда и не можели да изведат манастирските вотчини от кризата.

Абсолютизмът се сблъскал в началото на 60-те години на XVIII в. с масови въстания на селяните в църковните имения. Селското движение се съпровождало с оформяне на антикрепостнически лозунги. Населението настоявало за преминаване в статут на държавни селяни. Заедно с това съзнанието на селските маси било объркано от „вратата в добрия цар“. Важно е да се подчертае, че борейки се с крепостническото, църковните селяни се явявали не само обект, но и субект на секуларизационната реформа.

През първата половина на XVIII в. противоречията между укрепващия абсолютизъм и духовенството от политическата сфера (борба за доминиращо място в политическата система) окончателно се преместили в социално-икономическата област. Духовенството, сломено като политическа сила през първата четвърт на XVIII в. до 60-те години на века, имало силни икономически позиции. Освен това то успяло до средата на XVIII в. почти напълно да възстанови своята икономическа независимост, подкопана в периода на църковната реформа на Петър I.

Опасният за самодържавието ръст на селските вълнения в църковните имения подтикнал абсолютистката държава към настъпление в средата на XVIII в. срещу икономическите позиции на духовенството. Обявявайки през 1757 г. намерението си да въведе в духовните вотчини офицерско управление, правителството пристъпило към разработване на общите принципи на секуларизационната програма.

Проведената през февруари 1764 г. окончателна секуларизация на духовната поземлена собственост довела до преминаването на земята и селяните под господството на държавата в лицето на Колегията по ико-

номия, означавала отслабване на феодалните отношения и проникване на капиталистически. В хода на секуляризационната реформа бил ликвидиран могъщият и полунезависим от държавата слой на феодалното духовенство и набелязан подходът към бъдещото освобождение на селяните „от върха“.

Секуляризационният курс на абсолютизма във втората четвърт и средата на XVIII в. имал корени в състоянието на вотчинното стопанство на духовенството и в разгърналото се масово селско движение в църковните имения. Той завършил с реформата от 1764 г. и е важен момент в историческото развитие на Русия.

Превод от руски Андрей Андреев

БЕЛЕЖКИ

¹ **Зимин, А. А.** Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в. М., 1960, с. 78 — 81.

² **Новосельский, А. А.** Роспись крестьянских дворов, находящихся во владении высшего духовенства, монастырей и думных людей по переписным книгам 1678 г. — В: Исторический архив. Т. 4, М., Л., 1949, с. 88 — 149.

³ **Комиссаренко, А. И.** Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке. М., 1990.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е, т. 2 — 28; Изд. 2-е, т. 4.

⁵ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 10—39, СПб — Пг, 1901 — 1916.

⁶ **Шаховский, Я. П.** Записки князя Я. П. Шаховского. СПб, 1872; Русского императорского исторического общества. Т. VII, СПб, 1871, с. 1 — 417; **Арсений (А. И. Мацевич).** Автобиографическое показание. Осемнадцатый век, кн. 2, М., 1869, с. 361 — 365.

⁷ По-подробно за източниците: **Комиссаренко, А. И.** Хозяйство монастырских вотчин и секуляризационная реформа в России 20 — 60-е гг. XVIII вв. (Историографический и источниковедский анализ). М., 1985, с. 10 — 96.

⁸ **Знаменский, П. В.** Законодательство Петра Великого относительно православного духовенства. — В: Православной собеседник, № 10, с. 125 — 128; № 12, с. 372 — 405.

⁹ Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. Сената (№ 248), оп. 14, кн. 3261, Л. 603об. — 604, 611об., кн. 3066, Л., 966-968об.

¹⁰ Пак там, кн. 3066, Л., 975 — 976об.

¹¹ Пак там, кн. 3261, Л. 621 — 622.

¹² Пак там, Л. 628об. — 630.

¹³ Пак там, Л. 1013 — 1016об., Л. 628.

¹⁴ Пак там, Л. 647об. — 652об.

¹⁵ Пак там, Оп. 40, Кн. 3066, Л. 1016об.

¹⁶ Пак там, Оп. 14, Кн. 3066, Л. 482—482об.

¹⁷ Пак там, Оп. 42, Кн. 3575, Л. 123; Ф. Пафнутьева — Боровского монастыря (№ 1198), Оп. 2, Д. 3087, Л. 58 — 79; **Никольский, Н. М.** История русской церкви. М., 1930, с. 137—143.

¹⁸ РГАДА, Ф. Сената (№ 248), Кн. 3404, Л. 557об. — 558.

¹⁹ ИПСЗ, т. XVI, № 11643; РГАДА, Ф. Сената (№ 248), Кн. 3400, Л. 356 — 357.

²⁰ Пак там, Л. 3об., 5об.

²¹ РГАДА, Госархив Российской империи. Разряд Х... ОП. 3, Д. 432, Л. 6об., Оп. 1., Д. 197, Л. 211.

²² Пак там, Ф. Коллегии экономии (№ 280), Оп. 4, Д. 1776, Л. 1 — 92об.

²³ Пак там, Ф. Сношения государей русских с правительственными местами и должностными лицами (№168), Оп. 1, Д. 231, Л. 1 — 16.

²⁴ Пак там, Л. 2, Л. 3об. — 4.

²⁵ Пак там, Оп. 1, Д. 231, Л. 15 — 15об.

²⁶ ИПСЗ, т. XVI, № 12060.

²⁷ РГАДА, Ф. Сената (№ 248), Оп. 40, Кн. 3066, Л. 458 — 460.

²⁸ **Шаховский, Я. П.** Цит. съч., с. 50 — 51.

²⁹ **Попов, М. С.** Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский. СПб, 1905, с. 102 — 112.

³⁰ **Чтения** в общества истории и древностей российских. 1862, Ч. 2, с. 1 — 44.

³¹ **Попов, М. С.** Цит. съч., с. XV—XIX, 139; РГАДА, Госархив российской империи. Разряд VI, Оп. 1, Д. 399, Рулон № 2, Л. 88 — 91; **Иконников, В. С.** Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский. — В: Русская старина, 1879, № 9, с. 5 — 6.

³² РГАДА, Ф. Сношения государей русских с правительственными местами..., Оп. 1, Д. 49, Л. 14.

³³ Пак там, Госархив российской империи, Разряд VI, Оп. 1, Д. 399, Рулон № 2, Л. 68об. Иван Антонович — внук на цар Иван V, посочен от императрица Ана Ивановна (неин племенник) за наследник на престола, когато бил на няколко месеца. Отстранен, когато властта е поета от Елисавета Петровна. Държан в изолация в гр. Холмогори, а впоследствие в крепостта Шлисселбург. Убит след нареждане на Екатерина II в секретна инструкция при опит да бъде освободен през 1764 г.

³⁴ Пак там, Рулон № 4, Л. 166 — 188об.

³⁵ Пак там, Рулон № 6, Л. 314 — 318.

³⁶ Пак там, Разряд V, Оп. 1, Д. 119, Л. 29об.

³⁷ По-подробно за съдържанието на предложението на Т. И. Клигшет вж.: **Комиссаренко, А. И.** Проект введения личной крепостной зависимости экономических крестьян в России в первые годы после секуляризации церковных имуществ (60-е годы XVIII в.). — В: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1970, Рига, 1977, с. 95 — 103.

³⁸ **Комиссаренко, А. И.** Движение вятских экономических крестьян в 60—70 гг. XVIII в. — В: Аграрная история и социалистические преобразования северной деревни. Вып. 4, Вологда, 1973, с. 268 — 277.